

Beszámoló egy sárréti tájszótár anyaggyűjtéséről

1. Négy évre, 1991-től 1994-ig szól az OTKA-támogatás egy sárréti tájszótár anyaggyűjtésére. Ezzel jelzem is, hogy négy éves ütemtervem a két érintett megye (Békés, Hajdú-Bihar) közgyűjteményeiben, tanszéki könyvtáraiban egyforma, mindenütt ismétlődő feladatokat vett számba (tájékozódás, konzultáció, bibliográfiák, katalógusok vizsgálata, majd a kijelölés, a kiválasztott munkák szóanyagának cédulázása, ellenőrzés), tehát az anyaggyűjtés ismert, egymáshoz kapcsolódó tennivalóit. Ez így nagyon egyszerűen hangzik, akik azonban a munkát ismerik, tudják, hogy a neheze a részletekben van. Eddig a tervezett programnak megfelelően haladtam: befejeztem az anyaggyűjtést a JATE nyelvészeti tanszékének könyvtárában, a békéscsabai Munkácsy Múzeumban, rövidesen végére érek a munkának a szeghalmi Sárréti Múzeumban, így 1992-re a Békés megyei Levéltár (Gyula) anyaga marad még.

2. Az előkészületek során tisztáztam, hogy regionális tájszótár a Sárrétről nincs. Még pontosabban: sem regionális szótár, sem tájszótár nincs. Előmunkálatok voltak. Anyagot reméltem a HORGER-től kezdeményezett Alföldi magyar tájszótár anyaggyűjtéséből (vö. NéNy. I, 44-6). Az AMTsz. azonban terv maradt, ha összegyűjt is valamennyi anyag, elfekszik valahol. Időben ezt követően egy másik fontos munkát viszont sikerült megtalálnom (vö. MNy. XXXIV, 337-8). KOVÁCS GYULA A kis-sárréti nyelvjárás (Szeged, 1938) című dolgozata ma is értékálló összefoglalása a kis-sárréti (Sebes-Körös menti) nyelvjárások hangtani és alaktani jelenségeinek, emellett 334 tájszót is lejegyzett a szerző. Debrecenben is indult sárréti anyaggyűjtés a 40-es évek legelején. A Magyar Népryelvkutató Intézetben folyt munkákról BAKÓ ELEMÉR számolt be, köztük a Sárréti szótár anyaggyűjtéséről (MNy. III, 416.) A MNy-ben SZABÓ ISTVÁN (II, 258-62) és BAKÓ is publikált sárréti nyelvjárás szöveget (III, 34-50). A tájékoztatás szerint nem tájszótár előkészítését tervezték, Sárréti szótárban gondolkodtak. Bizom benne, hogy a tájszótári anyaggyűjtéshez is találok használható nyelvi anyagot. Bibliográfiák (vö. LÓRINCZE-BENKŐ Magyar nyelvjárás bibliográfia.

Bp., 1951; CSORBA CSABA: A régi Sárrét világa. Békéscsaba, 1974) tanúsága szerint szórvány nyelvi anyag van erről a vidékről is a Nyelvőr indulásának korától. Századunkból a Magyar Nyelv és a Nyelvőr mellett a Népmű és Nyelvünk, a Magyar Népművelés, a Magyar Nyelvjárások, a Néprajzi Közlemények, az Ethnographia tájszógyűjteményeiből, nyelvjárási szövegeiből meríthetünk. (Nehezíti az anyaggyűjtést, hogy a helyi könyvtárakban sok hiánnyal, de még a megyei könyvtárban is több évfolyam híjával vannak meg ezek a folyóiratok és periodikák.) Kiadott helyi tájszótár sincs a Sárrétről (a Püspökladányi tájszótár készen van, de kéziratban van, a HÁZI ALBERT gondozásában készülő okányi tájszótár munkálatai folyamatban vannak). Fontos anyagot várhatunk A magyar nyelvjárások atlaszának 9 sárréti kutatópontjáról vö. NyatIElm. 308-9; M-19, 20; N-3, 4, 6, 7; P-15, 17, 18).

Remélem, hogy várakozásomat a két múzeum kéziratot anyagai is visszaigazolják. Már cédulán van a sárréti alpművek tájszóanyaga (vö. GACSÁRI ISTVÁN, Füzesgyarmati krónika. Füzesgyarmat, 1838. Bibl.Bek. 10.; K. NAGY SÁNDOR, Bihar-ország I-II. Útirajzok. Nagyvárad, 1885; OSVÁTH PÁL, Bihar vármegye Sárréti Járása leírása. Nagyvárad, 1875; BERTALAN SZILÁGYI JÁNOS Bihar vármegyei Sárrét leírása. Biharnagybajom, 1827; KOVÁCS GYULA már hivatkozott munkája; VÉGH JÓZSEF, Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944, valamint BANNER JÁNOS, GYÖRFFY ISTVÁN és SZÜCS SÁNDOR munkái). Közülük csak GYÖRFFY, SZÜCS és VÉGH munkáit vette fel az ÚMTsz. Ennek persze különböző oka van: GACSÁRI munkájának kiadására például csak 1974-ben került sor, addig egyházi irattárban fektet. A fenti, múlt századi munkák a sárréti népélet, a rétségi határ pótolhatatlan szóanyagát őrzik. GYÖRFFY és SZÜCS SÁNDOR is gyakran hivatkozik rájuk. Történeti anyag várható a levéltárak anyagának kutatásából is.

3. Ugyancsak tisztáznom kellett, hogy mekkora régió a Sárrét. A kérdésre a legegyszerűbb válasz az, hogy a Berettyótól és a Körösöktől érintett terület települései. Közelebbről nézve azonban nem ilyen egyszerű a válasz, pedig ezt a munka elején véglegesíteni kell, ez sokmindent körülhatárol a munkához (vö. UJVÁRY ZOLTÁN: A Sárrét folklórjáról. Debrecen, 1970. 8. Kézirat). A közigazgatási határokkal nem lehet dolgozni, mert azok az itt élőkötől függetlenül, külső beavatkozásra gyakran változtak. A sárréti realitások, mindenekelőtt a rétségi határ lehet megbízható kiindulás a táj körülhatárolásában, a kutatópontok kijelölésében. Jóllehet, valamennyi sárréti meghatározásnak van reális magja, de olyan összefoglalás, amely több tudományterület eredményei alapján határolná körül a régiót, olyan munka nincs. A szélső területek feltüntetése vagy elhagyása szubjektív eredményekre vezet: növeli vagy csökkenti a régiót. VÉGH JÓZSEF 28 kis- és nagy-sárréti tele-

pülést vett fel kutatópontjai közé, OSVÁTH hasonlóan (vö. i. m. 12-7). CSORBA CSABA bibliográfiája 34 sárréti falu adatait gyűjtötte össze, míg KOVÁCS GYULA 20 községet sorolt be csak a Kis-Sárrét települései közé. Úgy látom, hogy azok tévedtek legkiseb-
bet, akik a Sárrét régióját tágabban értelmezték, abból a szabályozási munkák idején felismert igazságból kiindulva, hogy a rét-ség vize nemcsak a Sebes-Körösből és a Berettyóból származott, hanem a beléjük ömlő kisebb-nagyobb erek, folyók (Kálló, Kösely, Hortobágy, délen pedig a Kettős-Körös) kiöntéseinek is szerepe volt a víz állandósulásában. Ezek utánpótlást adtak a rétségnek, vizük révén a Sárrét szélső területei minden irányban jelentősen kitolódtak. BENKŐ-LŐRINCZE nyelvjárási bibliográfiája is azt mutatja (vö. i. m. 42-47), hogy a bihari Sárrét hatalmas terület volt. (Ez a bibliográfia a Sárrét országhatáron túli településeinek nyelvi adatait is ismerteti.) Vitatható a Sárrét déli részének meghatározása is. A legtöbb munka Békés várost tekinti déli határnak. Tehát a szabályozás előtt bonyolultabb volt a Sárrét-képlet. A gyűjtés indításakor a legutóbbi, általam is jónak tartott összefoglalástól megjelölt területet tekintettem elfogadható Sárrét-régiónak (vö. KÓSA-FILEP, A magyar nép táji történeti tagolódása. Bp., 1983. 164-5). A területre eső valamennyi település megjelent vagy hozzáférhető, illetve az anyaggyűjtés során felvett nyelvi anyagát egyformán felveszem a cédulákra.

4. Mire vállalkozik a szótár? Erről szólnunk kell, mert ezzel eleget teszünk annak az igénynek, hogy határozzuk meg a szótár viszonyát a többi hasonló munkához (vö. A.C. GERD: VoprJaz. 1990/5, 9), hogy elméletileg is elhelyezzük a szótárt "a hasonlók között". A megbízás regionális tájszótár anyaggyűjtésére szól. Annyiban rokon lesz az elkészült nagy regionális szótárakkal (vö. SzamSz., OrmSz., SzlavSz., SzegSz.), hogy egy nagyobb tájegység több helyi nyelvjárásából merít, eltér viszont tőlük abban, hogy csak a tájszavakat leltározza fel, nem a falvak teljes szóanyagát (vö. HAJDÚ: VEABÉrt. 1982/2, 157-61). Ez utóbbi, ilyen nagy területen ma reménytelen vállalkozás lenne, hiszen tudjuk, hogy egy-egy falu esetében is meggondolandó program (vö. IMRE: MNy. LXXXIII, 137). A tájszavak mindhárom fajtáját cédulára teszem, az alaki tájszavakat szigorú minősítés után. A tájszavak egy elpusztult réteget, a rétségi szókinccs lexémaanyagát elsősorban történeti értékű feljegyzésekből várhatjuk, ezért a levéltári anyagok vizsgálatára nagy figyelmet fordítok. Ezen a ponton a fentiek találkoznak egy másik lényeges kérdéssel, nevezetesen, hogy honnan merít a szótár. Kétrétegű nyelvjárási szókinccsel van itt dolgunk, ezért az elpusztult történeti anyagnak is utána kell mennünk. A megyei levéltárban a Sárrét Békés megyei településeiről jó merítésű feudális kori anyag vár feldolgozásra (Biharugra, Dévaványa, Körösladány, Körös-

tarcsa, Körösszegapáti, Okány, Vésztő, Zsadány). A szakmai folyóiratok közül elsősorban a Nyelvőrben van egy kevés múlt századi anyag. Az élő tájszókinccs legfontosabb hányada a nyelvatlasz 9 kutatópontjáról várható. A 617 "lex." jelzetű kérdésből (vö. DEME-IMRE: NyatElm. 239) 250-280 tájszó kerülhet cédulákra, erre következtethetünk az N-20 kutatópont, Szerep atlaszadataiból. Ezenkívül jelentős szóanyagra számíthatunk a múzeumok, tanszékek kéziratos anyagaiból.

Remélhetőleg ezekből a kéziratos munkákból jelentősen felfrissül az ismert sárréti tájszóanyag. Legalábbis abban az értelemben, hogy a majdani szócikkek a régió sajátos szóanyagát és tájszavainak jelentéseit hiánytalanul összegyűjtik. Annyiban viszont Bálint Sándor szótárával lesz rokon, hogy a Sárrét legjelentősebb szépíróinak műveiből is felveszi a tájszavakat (Nagy Imréttől, Sinka Istvántól, Szabó Páltól).

5. A kijelölő munka előtt a szigorúan vett szakmai kérdéseket újra végig kellett gondolnom, némely részletnek utána kellett néznem (vö. IMRE: MNy. LXXI, 220-5; Kiss: MNy. LXIX. 501-7; HAJDÚ: VEABÉrt. 1982/II, 157-61). Óriási előny, hogy az ÚMTsz. első két kötete rendelkezésemre áll, az első kötet bevezetőjében olyan szakmai összefoglalás, amely ebben a szakaszban kitűnően felhasználható. Arról például, hogy mi a tájszó, kötetnyi anyag van a szakirodalomban, az ÚMTsz. bevezetésében leírtaknak azonban az a nagy gyakorlati haszna, hogy a két kötet már megszerkesztett szócikkei igazolják vissza: szótári munkákhoz ezek a meghatározások biztonsággal használhatók. B. LŐRINCZY ÉVÁnak az ÚMTsz. munkálatairól készített beszámolója a munkaközösség műhelymunkájáról bizonyítja, hogy Szinnyeie azóta is forrásértékű szótárát és a nyelvjárás-kutatók elméleti megközelítéseit figyelembe véve ők a praktikum többletével keresték a válaszokat különböző, például az alaki tájszavak minősítésének kérdéseire (vö. MNyj. I, 156-64; XX, 15-28, 29-51; NyK. LXXVI, 456-9). Aki ma tájszótári munkába kezd, annak azokat a gondolatokat, felvetéseket is hasznosítania kell, amelyek az ÚMTsz. I. és II. kötetének kiadása után a szaklapok recenzióiban láttak napvilágot (vö. GUNDA: Nyr. LIV, 395-401; JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. XXX, 146-50; Kiss: MNy. CXXVI, 427-35; SEBESTYÉN: MNyj. XXIII, 165-9). Úgy kezdhettem tehát, hogy több fontos elméleti és gyakorlati kérdés megoldásához a gyakorlattól igazolt példák álltak előttem. Látom, hogy így lesz ez a későbbi munkafázisban is: a szócikkek felépítéséhez, megszerkesztéséhez - hiszen sok olyan tájszó várható, amelynek a Sárrét sok helyi nyelvjárásából lesz adata - ugyancsak az ÚMTsz. gyakorlatát kell majd követnem. Elég ha egyetlen részletre utalok ennek igazolására. Ahhoz, hogy az alakváltozatokat, a jelentéseket, az állandó szókapcsolatokat a forrás megjelölésével egy szócikkbe beépíthessük, elengedhetetlen,

hogy az ÚMTsz. egyszerű, mégis tökéletes forrásjelölését kövessük. Így is marad néhány olyan részletkérdés, amelyre - az egyszemélyes vállalkozás miatt - saját megoldást kell majd keresnem. Az ellenőrzéshez a helyi tájszótárak címszóanyagának kijelöléséhez általánosan elfogadott ÉrtSz.-t használom. Tapasztalataim szerint az ÉrtSz.-ral való összevetés jelentősen megtizedeli a tájszónak kijelölt szóanyagot, arra kell azért vigyázni, hogy a kijelöléskor fontos tájszóanyag vagy sárréti szóanyag ki ne maradjon.

Tisztáznom kellett, hogy a kijelöléskor milyen témájú munkákból merítsen az anyaggyűjtés. Ha a Sárrét körülhatárolásakor érintett témákat, a terület anyagi kultúrájának lényegét bemutatni akaró tájszótár anyaggyűjtéséről gondolkodunk, a sajátosan rétségi tematikát "a sárréti falvak néprajza" (vö. VARGA GYULA: Bajomi krónika 93-102), tematikának kell kiegészítenie. Úgy látom, hogy a népi élet, a hagyományos gazdálkodás és állattenyésztés és a népi ipar szóanyagából állhat össze a sárréti tájszótár szóanyaga. Bár a sárréti határ földrajzi névanyaga nagyon fontos a hajdani rétság bemutatásához, a szótárba csak a rétság szempontjából igazán érdekes közszavakat veszem fel. Ennek két oka van: az egyik, hogy Békés megye földrajzi neveit összegyűjtötték, kiadásra vár, a másik pedig, hogy kerülni akarok minden romantikus Sárrét-képet, amely azt sugallná, hogy a nagy rétségi határú falvak lakosságának életére nézve a lecsapolás előtt a víznek nagyobb hatása volt, mint a jóval kisebb művelt földsávoknak, határrészeknek. Nem pontos az a Sárrét-kép, mely szerint a rétság számtalan halásznak, pákásznak, nádalyosnak, gyógyfüves embernek adott megélhetést, az viszont igaz, hogy a rétségi állattartás jelentősége nagy volt, bár kevés embert foglalkoztatott. A mezőgazdaság művelt szárazulatainak volt itt is igazán nagy szerepe.

Honnan gyűjthetek ehhez anyagot? Mindenekelőtt a már idézett múlt századi alapművekből, a folyóiratokból, az egyetemi, főiskolai tanszékek és múzeumok kéziratos adataiból, valamint a nyelv-atlasz és a néprajzi atlasz adataiból. Eddigi tapasztalataim szerint a kisebb helyi múzeumokban sok kutatni való kézirat fekszik el (hasonlóan B. LŐRINCZY: MNyj. I, 158), a tematikusan megfelelőket feltétlenül fel kell dolgozni. Katalogizálva ezeknek csak kis része van, ezért át kell nézni a kéziratok külső borítóit, gyűjtőit, amelyek első oldalán gyakran annotáció-szintű leírások vannak. A borítóadatok nagyon fontosak a cédulára kerülő adatok miatt is.

Az természetes, hogy az adataira vigyázni kell, a nyelvészet ezért filológia is. A cédulázáskor alapvető "a forrás nyelvi sajátosságainak teljes egészében való tükröztetése" (vö. SEBESTYÉN: MNyj. XXVI — XVII, 89). Ezért a forrásból kiemelt lexémát vagy szerkezetet változtatás nélkül közlöm és mondategységgel vagy szerkezettel értelmezem. A jelentés pontos megadásához és a később-

bi hasznosításhoz egyaránt szükségesnek tartom ezt. A cédulákat még egyszer elkerülhetetlenül elő kell vennem az anyaggyűjtés lezárásakor, amikor a forrást azzal a számmal látom el, amely a szócikkben a forrással való azonosításra szolgál. Mivel a sárréti szóanyag egy része már elpusztult, a lexémák jelentéseinek pontos számbavételét — ahogy már említettem — alapvető fontosságúnak tartom. Csak tájszavakkal dolgozom tehát, néhány ezer szócikknél nem várható több (a regionális tájszótárak szóanyagának terjedelmére nézve vö. Kiss: MNy. LXXIII, 224), az egy-egy szócikkbe beépíthető helyi tájszóanyag különböző alakváltozatából azonban igen, erre és a jelentések pontos számbavételére kell ezért különösen ügyelni. A *ko-tú* (a rövid u-s alak nem lehet itt alakváltozat, csak pontatlan lejegyzés), várhatóan a térség sok településéről előkerül 'a rétság elszáradt korhadéka'; 'nehezen művelhető rétségi föld' jelentésben, kérdés, hogy a szó hajdani jelentésmezejéből milyen most még ismeretlen nyelvjárási jelentés kerül elő.

Mivel a kéziratos munkák, feldolgozások nagy többsége a nyelvjárások hangtani jelenségei szempontjából nem forrásértékű, már látszik, hogy az adatok között pontatlan lejegyzésű szavak is lesznek, ez azonban — a többi szótárhoz hasonlóan — nem teheti kérdésessé a munka hitelességét. A Sárréten a birka nyakába akasztott 'könnyű kis csengő' jelentésű szó *pèrgöü* ~ *pèrgöü* ~ *pèrgö* alakváltozatokban élt és hallható ma is. A néprajzi feldolgozások egyikében sem talákoztam azzal, hogy legalább a zárt *ë*-t jelölték volna. Pedig a Végh-Morvay-féle pályázati felhívás félreérthetetlenül kérte ezt. Ettől függetlenül azt mondhatjuk, hogy így is helye van a szónak és toldalékos alakjainak a szótárban. A hangtani pontatlanságok miatt nem mondhatunk le sok eredeti — a hagyományos állattartásból merítő — néprajzi munka anyagáról. Olyan igényre pedig nem is gondolhatunk, mint a *pèrgöü*-beli félhosszúság jelölése vagy a diftongus-variánsok pontos lejegyzése. Az atlaszadatok jelentősége éppen abban van, hogy a 40 évvel ezelőtti gyűjtésekkel igazolni tudjuk azokat a kettőshangzókat, amelyeket a 150-200 évvel ezelőtti források a pontatlan lejegyzések miatt nem igazolnak vissza, s amelyeknek ma pedig már azért is alig találjuk nyomait a feldolgozásokban, mert pusztulófélben vannak.

Nem vagyunk jobb helyzetben a nyelvjárásterület másik fontos hangjelenségével, a hosszú magánhangzók pontos lejegyzésével sem. Nem arról van szó, hogy a néprajzi témát feldolgozónak tudnia kell, hogy az *ád*, *kél*; a *síma*, *úcca*; *csírke*, *birka* típusú nyúlás milyen eredetű, csupán az lenne a kívánalom, hogy a gépírásban is jelzett *ád*, *kél* mellett a *birka*, *síma*, *úcca* hosszú magánhangzóit is pontosan feltüntessék. Ehhez nem kell dialektológiai előképzettség, csupán a feldolgozó vagy a munkát irányító tanár figyelme a feladatok szöveghű teljesítésére. Mert igaz, hogy ezek a munkák

tájszótári feldolgozásra így is alkalmasak, de azok még értékesebbek, amelyek a zárt ě-ző, a hosszú magánhangzókat kedvelő területeken legalább ezeket a nyelvjárási hangjelenségeket feltüntetik. Mindezek mellett mégis azt emelem ki, hogy Molnár Ambrus, Házi Albert, Márton László, Bereczki Imre és mások néprajzi munkái, Borbíró Lajos, Miklya Jenő helytörténeti-történeti írásai fontos források a sárréti tájszótár anyaggyűjtéséhez. A munka során megoldandó problémák sorát folytathatnám, de nem ez a célom: azt kívántam jelezni, hogy egy regionális tájszótár előmunkálatai során a konzultációt igénylő, megoldandó feladatok milyen nagy számával találkozunk.

6. Az anyaggyűjtés másfél éve folyik, ez idő alatt körülbelül 40 munka nyelvi anyaga került cédulákra. Ez látszólag nem sok, de most egy műnek tekintem még a Magyar Nyelv köteteit például, amelynek 88 évfolyamából a nyelvjárási bibliográfia és a mutató segítségével a nagyobbik részt feldolgoztam, ugyanígy a Békési Élet, a Bibliotheca Bekesiensis, a Körös Népe stb. évfolyamait. Időben sok van még a négy évből, de már látszik, hogy a munkából is sok van még hátra. Számomra fontos volt ebben a szakaszban az az alkalmi szakmai segítség (konzultáció egy-egy kérdéstről, tájékoztatás a közgyűjteményekben, tanszékeken található munkákról stb.), amelyet Hajdú Mihálytól, Sebestyén Árpádtól, Szabó Ferenc-től, Szabó Józseftől és Végh Józseftől kaptam. Időben az anyaggyűjtés egyharmadánál tartok, ezt az első időt azonban azért is fontosnak tartom, mert úgy gondolom, hogy mostanra túljutottam már a kérdések nagyobbik hányadán. Minden nap azt erősíti, hogy lesznek még újabb végig gondolni való részletek, hogy újra és újra elő kell vennem a tájszótárak munkálatairól leírt tapasztalatokat. A munkának így, egyszemélyes kidolgozásban is használhatónak kell lennie.

ZILÁHI LAJOS

